

Salvatore Del Gaudio

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В СУРЖИКУ

Вступ

Цією статтею ми продовжуємо цикл, присвячений аналізу взаємодії між суржиком та діалектами. Було вже доведено, що існує тісний зв'язок між базовим типом, або прототипом, суржика і його діалектним субстратом (Дель Гаудіо 2007). Вченими навіть був запропонований термін півдіалект¹, яким підкреслюється походження або принаймні один із факторів творення суржика.

У попередніх публікаціях ми переважно аналізували фонетичні та морфолого-синтаксичні особливості цієї взаємодії (там само), спочатку розглянувши загальні риси північних або поліських діалектів, а далі звернувши особливу увагу на лівобережно-поліські говори, й частково – на південно-східне наріччя.

Як правило, в дослідженнях найповніше представлено інформацію про фонетичну систему, менше про граматичну (морфологію, синтаксис, словотворення тощо). Лексика і фразеологія окремих діалектів відображена у словниках і описах. Використовуючи інструментарій наукових досліджень попередників, порівнюючи довідково-словникову інформацію та матеріал, зібраний особисто автором цієї статті під час анкетування, спробуємо довести, що частина суржикової лексики має діалектне походження.

1. Між місцевим та соціальним діалектом

До цього часу у переважній більшості публікацій феномен суржика розглядався як соціальний діалект. Наприклад, у виданні „Українська мова: Енциклопедія” (2004: 150) зазначено: „Крім синхронічної та історичної діалектології виділяють соціальну діалектологію як частину **соціо-**

¹ Цей термін, який в білоруській мові стосується подібного феномену трасянки та іменується «паў-дыялект», був уведений у науковий обіг білоруськими вченими (Клімаў І. 2007) Див. Акти міжнародного симпозиуму про суржик та трасянку в місті Ольденбурзі, Німеччина.

лінгвістики, що вивчає соціальну, професійну, вікову диференціацію мови. Предмет соціальної діалектології – арго, жаргони, сленги, суржик“.

Ми не виключаємо останні компоненти, особливо соціальний, з характеристики суржику, але робимо акцент на розгляді його первісної, глибокої природи, беручи до уваги той факт, що до усної підсистеми української літературної мови належить багато різних народно-розмовних рівнів і декілька регіональних варіантів. Останнім часом ці різновиди не бралися до уваги, особливо під тиском мовної політики, нормалізування та стандартування, в процесі яких здебільшого зневажалася роль діалектів для збагачення стандартної лексики. Насправді місцеві діалекти – це джерела, що живлять велику ріку всіх мов, у тому числі й української. Вони розширюють словниковий склад літературної мови, збагачують її синоніміку, є важливим джерелом інформації про історію матеріальної й духовної культур народу, його контакти з іншими народами. У сучасних діалектах і досі зберігаються ці давні слова. Сьогодні існує тенденція до етнічної консолідації, коли поширюються спільні риси культури й побуту, а особливості того чи іншого регіону поступово стираються. Одночасно відбувається і прискорений процес стирання та втрати мовно-діалектних відмінностей. Співвідношення спільного й специфічного в місцевих говорах відчутно змінюється в бік збільшення спільного. Причини змін різні. Це і сильний вплив літературної мови, особливо на молоде покоління, і процес псевдоурбанізації, коли міста збільшуються за рахунок жителів сільської місцевості, а околиці залишаються покинутими. Жителі сіл, виїжджаючи до міст на тимчасове або постійне проживання (навчатися, працювати, у зв'язку з одруженням тощо) набувають мовних особливостей того оточення, в яке потрапляють. Носіями неповторної, самобутньої говірки залишається здебільшого тільки найстарше покоління.

У різних територіальних утвореннях особливості місцевих говірок та діалектів мають різні ступені вияву: в селах вони яскравіші, у районних центрах помітне деяке їхнє послаблення, а у великих містах спостерігається втрата таких відмінностей. Через це, як ми зазначали в інших статтях (Дель Гаудіо 2007), діалектологічний підхід має важливий теоретичний та практичний характер для коректної інтерпретації суржику. В говірках та діалектах часто зберігаються лінгвістичні елементи, які вже давно зникли з літературної мови або які не повністю відображені в історичних документах.

Унаслідок тенденції до нормування прототип (або базовий) суржик утрачав часто використовувані слова діалектного походження, особливо якщо вони були формально схожі на слова російської, а іноді й білоруської мови. Варто підкреслити, що в Україні ще зовсім недавно, до набуття

незалежності (1991), процес стандартизації відбувався під впливом російської мови та з орієнтацією на неї, як на взірць.

Як соціальний діалект, узагальнений суржик² користується популярністю у міському соціумі, протиставляючись офіційній українській мові й престижній, неофіційній російській. У даній дискусії ми не будемо розглядати соціальні аспекти суржику³, а лише торкнемося деяких аспектів функціонування лексичних діалектизмів.

2. Питомі діалектизми або суржикізми?

В традиційних діалектологічних дослідженнях, описах діалектного матеріалу та текстах, як наприклад, „Говори української мови“ (1977), зазначається, що існують конструкції та лексеми, які з сучасної точки зору сприймаються як суржик або як русизми. Звичайно, у нас виник сумнів щодо можливості їх дослідження у площині суржику, оскільки, з одного боку, поставала досить непроста задача відокремлення автентичних діалектизмів від суржикізмів, які здебільшого є результатом впливу російської мови на українську, поширеного у місцевих діалектах. З іншого боку, розв'язання цієї задачі полегшувалось тим, що частина цих діалектизмів зустрічається в історичних пам'ятниках староукраїнської мови, а також на більшості українських територій, особливо в поліських та південно-східних місцевостях. Цей факт дає можливість припустити, що вони належать не тільки до лексичного складу сучасної російської мови, а й до діалектної лексики.

Те, що вони вийшли з ужитку або не закріпилися в літературній мові, могло залежати від різноманітних факторів, як от: а) вибір одного зі складників синонімічного ряду, не схожого на російськомовний варіант (варто підкреслити, що діалектна лексика характеризується синонімікою); б) вплив говірок західних місцевостей, які лежать в основі бі-діалектної бази сучасної української мови й де певні лексеми не існували; в) бажання створити нову стандартну мову для потреб “молодої нації”, в якій було необхідно зменшувати процент можливих русизмів⁴.

² Варто нагадати, що деякі вчені говорили (Демченко 2003: 81) про щось на зразок койне; хоча історичне та культурне значення цього терміна дещо відрізняються від сучасного поняття.

³ Ми вже частково розглядали питання про історичний компонент суржику в іншій статті (див.: Del Gaudio 2006: 235-249).

⁴ Політична ситуація України в 20-х роках і після Незалежності (1991) (сучасна). Див.: (Krouglov 1999: 39; Pljušč 1994: 9)

Щось подібне відбувалося після отримання Незалежності американськими колоніями від Англії (1789). Тоді теж відбувалися мовні реформи, в тому числі в галузі лексики, з метою ще більшого відокремлення від загальної англійської мови.

Лексеми, як наприклад, *радість, полтора⁵, зізда, туда, помідори, потом, год, город* тощо, існують майже в усіх поліських говорах, у більшості південно-східних діалектів і меншою мірою у південно-західних діалектах. Ми вже говорили про те, що такі слова разом із синонімами ближчі до стандартної мови. Можна ще додати, що декілька лексем рідко вживаються або майже зовсім невідомі звичайним мовцям у регіонах, як наприклад, дієслова „*пам'ятати*“, „*чекати*“ або іменник „*рушник*“, де більшість мовців віддає перевагу формам „*помнить(ти)*“, „*ждать*“, „*полотенце*“⁶.

Отже, така ситуація виявляє, на нашу думку, глибоке коріння питомих лексем на українській території. Крім того, якщо ці слова можна знайти в українській мові давніх епох, особливо в так званій слов'яноруській мові⁷, можна припустити, що вони зникали лише з рівня офіційного спілкування, але зберігалися в місцевому мовленні територій, які перебували під безпосереднім впливом російських культури та держави.

3. Лексичні діалектизми в суржикі

Цілісне вивчення українського лексикону у синхронічному⁸ та діахронічному аспектах є особливо цінним для встановлення межі між діалектними рисами суржикі і справжніми російськими змішаними елементами. Лексикон надає достовірну інформацію про слова, здебільшого іменники та дієслова, які частково влилися в суржик і є іншомовними для української мови. Це, наприклад: а) місцеві слова, що не є сучасними в стандартній мові; б) слова-кальки, запозичені з інших слов'янських та неслов'янських мов, що існують в українських діалектах; в) російські слова староруського походження, наприклад, *бутилка*; г) розмовні слова; д) дитяча мова, наприклад, *бу* (корова); е) слова, які зазнали семантичного зсуву чи мають інший, аніж у стандартній мові, рід тощо.

⁵ Ми вже говорили про фонетичні особливості поліських говорів. (Дель Гаудіо 2007)

⁶ Ми чули багато прикладів від мовців Черкаської області та Волині, які живуть у Києві, і розмовляючи в основному літературною мовою, завжди використовують зазначені лексеми. Про лексему «*полотенце*» говорить також Б. Грінченко в своєму словнику (1907/1997: 287).

⁷ Можна аргументувати, що слов'яноруська мова була тільки одним варіантом староукраїнської мови і що, відповідно до певної інтерпретації, як писемна мова майже не мала зв'язку з народними говорами (Матвіяч 1990: 135). Але досвід і спостереження загального функціонування мов, показують, що багато архаїчних слів або рідко використовуваних термінів часто зберігаються в усній формі.

⁸ У цій статті ми віддаємо перевагу синхронічним діалектизмам, які відбиває суржик. Звичайно, що на сучасні місцеві говірки також може впливати російська мова. Але більшість лексем, які ми будемо тут розглядати, мають давні корені на українській території.

Далі розглянемо більш розповсюджені і часто вживані діалектизми, які знаходяться у суржикі і сприймаються пересічною людиною як русизми або суржикізми, і походять головним чином із поліської (ліво- і правобережної) та південно-східної груп, зокрема наддніпрянської та слобожанської підгруп. Найбільш частотними лексемами південно-західних діалектів (за умови особливо ретельного аналізу) також буде доповнено перелік північно-карпатської (чи бойківської), східно-карпатської (гуцульської) та волинсько-подільської підгруп. Той факт, що спільні діалектні лексеми зустрічаються з певною регулярністю також і на маргінальних територіях України, є важливим. Маргінальні зони певної діалектної території мають підтверджувати наявність більш архаїчних рис, які часом зникають з мовлення діалектів центральних зон (що не є характерним лише для української мови) та з літературної мови.

Додаткові аргументи на підтримку теорії, за якою численні діалектизми та архаїзми походять з давніх стадій розвитку української мови, що залишили певні сліди в діалектах і сьогодні та пояснюються як русизми або суржикізми, дають І. Огієнко та Л. Гнатюк.

І. Огієнко (2004: 328 -329) пише: „(...) Проте архаїчних форм у нашій мові позосталося немало, тільки ми не відчуваємо їх за архаїзми. - Говірки наші переповнені різними архаїзмами (...)“. Він також зазначає, що помилкою було б оцінювати певні російські форми тільки як результат інтерференції, - насправді можна навести більш вагому причину творення суржикі - і на завершення додає: „(...) У нас наші архаїзми, коли вони однакові з виразами російськими, зуть русизмами, а це погляд зовсім не науковий (...)“.

Гнатюк (2006: 48), з іншого боку, стверджує, що існують такі лексеми, «які з позицій сучасної мовної свідомості трактуються як явище суржикі, насправді воно є явищем історії української мови».

Більше того, відсутність специфічних українських реалій у стандартній мові (чи, можливо, ідеологічне їх уникання через їхню подібність до російської мови), може також стосуватися зміненої мовної свідомості (Гнатюк 2004: 397-402).

Однак залишається серйозною проблемою навіть для історика мови чітко відмежувати такі риси, які можна розглядати як частину української мови та які належать до російської мови.

Поліські⁹ лексеми

Іменники

Берег (31); бильо (31); бутилка (38); ві(илка) (44); дівочка (67); дом (68); дорожка (68); жизнь (73); за врем'я (76); за город (76); зеркало (83);

⁹ Лисенко, П. 1974.

лекарство¹⁰ (115); лес; медведь (125); м'есто \ место (126); мост (128); муж (129); незя (139); ничо (136); нож (137); очередь = черговість пастухів (147); письмо (160); супчик (208); стоць (205); тепло (212); яблочко (238).

Дієслова

Випивать / выпить (44); їести принести? (71); кричать = голосно кликати кого-небудь (107); кушать (112); пагулять (148); петь (160).

Прислівники

Тута (217), тудою¹¹ (217);

Прикметники

Плохи-а -е (163); крепко / крєпко (106).

Сполучники

Хотя (225).

Нижньо-наддніпрянські лексеми

Варто згадати про лексеми наддніпрянських діалектів, тому що цей варіант є ближчим до прототипного суржикю. Існує набагато більше слів (іменників, дієслів, прикметників, прислівників тощо), які мають еквіваленти та відповідники в інших діалектних групах / місцевих говірках і, вочевидь, у суржикю та в російській мові. Наприклад: *делати; еслі; глубокий; первый* і т.д.

Насправді набагато важливіше довести існування цих діалектизмів на українській території, зменшуючи відсоток імовірних русизмів як у власне українській мові, так і в суржикю, ніж повторювати весь список лексем:

Іменники: время; забота; польза; воздух; год; час.

Дієслова: пойнять.

Прислівники: даже, всегда.

Сполучники: будто.

Нарешті, існують слова, які були частиною мовної традиції української літературної мови і які тепер ще можна знайти у специфічних діалектах, як наприклад, у наддніпрянських: *польза* (3 180); *пользуются* (3 181); *нужный / нужно*; чи на сході Слобожанщини¹²; наприклад, *трудно* і т.д.

¹⁰ Див.: *Говори української мови* 1977, 111-138.

¹¹ Прислівник *тудою* ймовірно утворився за аналогією з орудними конструкціями на позначення напрямку: *туди, тією дорогою, в тому напрямі* (217). Прислівник *судою*, типовий для суржикю, не був зазначений в Словнику поліських діалектів Лисенка (1974).

¹² Див.: Глуховцева, К. Леснова, В. et al. 2002.

4. Висновки

Отже, метою цієї статті було завершити цикл досліджень діалектних аспектів та елементів, які сприяють формування прототипу (або базового) суржикі. В наших попередніх статтях діалектизми було проаналізовано нами з фонологічної та морфо-синтаксичної точки зору. В цій статті ми оглянули лексичні елементи, більш розповсюджені у північних та південно-східних місцевостях. Хоча, як ми переконалися, питомі лексеми, особливо дієслова та іменники, теж відомі в говорах південно-західних місцевостей. Ми намагалися показати, що функціонування розглянутих елементів є дуже поширеним на всій території України.

Наше заперечення стосовно того, що ці лексеми є русизмами, які потрапили до українських говорів, ми аргументували тим, що більшість лексем уже існувало в інших варіантах староукраїнської мови.

Також у нашому дослідженні ми довели, що певні архаїзми й терміни, вийшовши з ужитку, частково зберігаються в усному мовленні на місцевому рівні, долучаючись до творення суржикі, здебільшого під тривалим впливом російського адстрату.

Література

- Глуховцева, К., Леснова, В. et al. 2002. *Словник українських східнослобожанських говірок*. Луганськ.
- Гнатюк, Л. 2004. "Мовна свідомість як поняття лінгвістики", *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 34/II, 397-402.
- Гнатюк, Л. 2006. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода?, *Дивослово* 3, 44-48.
- Говори української мови 1977*. Зб. Текстів, відп. ред. Т.В. Назарова. Київ, 111-138.
- Грінченко, Б. 1907 (1997). *Словарь української мови*, томъ II, Київ, 287.
- Дель Гаудіо, С. 2007а. "Діалектна взаємодія у творенні суржикі", *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових текст*. Харків. 23, 7-13.
- Дель Гаудіо, С. 2007б. "Диалектальный субстрат в суржике", *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Леоніда Булаховського*, вип. 7, Київ, 43-50.
- Демченко, В. 2003. *Органічна та неорганічна українська мова*. Херсон.
- Лисенко, П. 1974. *Словник поліських говорів*. Київ.
- Матвіяч, І. 1990. *Українська мова і її говори*. Київ.
- Огієнко, І. 2004. *Історія української літературної мови*. Київ.
- Сучасна Українська Літературна Мова (1994)* за ред. М.Я. Плюща. Київ.

- Українська мова 2004. *Українська мова: Енциклопедія*, Редкол.: Русанівський, В.М., Тараненко, О.О. (співголова) та ін., 2-ге вид., Київ.
- Del Gaudio, S. 2006. "On the Nature of Suržyk: Diachronic Aspects", *Wiener Slawistischer Almanach*, 58, 235-249.
- Krouglov, A. 1999. "Sociolinguistic Transformations in Rapidly Changing Societies: Russia and Ukraine", Dunn, J.A. (ed.) *Language and Society in post-Communist Europe*. Wiltshire.

Zusammenfassung

Dieser Beitrag setzt eine Reihe von Studien fort, die der Mitwirkung von dialektalen Aspekten bei der Formation des Suržyk-Prototyps (Basic Suržyk) gewidmet sind. In den bisherigen Artikeln wurden die Elemente dialektaler Herkunft unter dem Blickwinkel der Phonetik bzw. Phonologie und Morphosyntax behandelt. Es wurde auch mehrmals darauf hingewiesen, dass eine vollständige Behandlung des Problems nicht erfolgen kann, ohne das dialektale Substrat in synchroner und diachroner Hinsicht zu untersuchen.

Im vorliegenden Beitrag werden jene spezifischen, wiederkehrenden lexikalischen Dialektismen des Suržyk betrachtet, die vorwiegend in den nördlichen und süd-östlichen Dialekten spürbar sind, obwohl ein Teil dieser Formen auch in den süd-westlichen Dialekten nicht unbekannt ist. Es zeigt sich auch, dass einige dialektale Lexeme, die oft als Suržykismen oder Russismen bezeichnet werden, je nach dem Standpunkt und Sprachgefühl der Sprecher, auf einem großen Teil des ukrainischen Territoriums üblich sind. Gegenüber der traditionellen Argumentation, dass es sich um Russismen handele, die im Laufe der langen russischen kulturellen und politischen Dominanz in die dialektalen Gebieten eingedrungen seien, zeigen wir, dass zahlreiche Lexeme angeblich russischer Herkunft schon in älteren Varietäten des Ukrainischen bezeugt sind.

Die Dialekte und Mundarten bewahren frühere Formen und lokale Wörter und Ausdrücke, die in der Standardsprache längst außer Gebrauch gekommen sind.